

Зіборова Дар'я Анатоліївна

кандидат філософських наук

доцент кафедри теорії культури і філософії науки

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-0997-9388>

ТЕОЛОГІЯ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ ЯК ПЕРЕДФІЛОСОФІЯ

Стаття присвячена проблемі генези філософської традиції з передфілософських компонентів на прикладі теології Давнього Єгипту. Ставиться питання критеріїв – яким чином і на яких засадах можливо виділення елементів спекулятивного мислення в релігійних та міфологічних текстах давніх культур. Обговорюються підходи до визначення передфілософії, її виокремлення з міфологічної традиції, наявності в ній раціональних та ірраціональних компонентів. Розглядається зв'язок між абстрактним та міфопоетичним описом та вираженням реальності.

Стаття містить огляд наукових джерел, які, по-перше, розглядають питання впливу на генезу давньогрецької філософії передфілософського компоненту східних культур (Франкфорт, Вест, Корнфорд, Бернал, Буркерт), а, по-друге, аналізують саме релігійні і міфологічні уявлення в текстах Давнього Єгипту як певні пояснювальні сенсові конструкції, що мають ознаки філософських чи передфілософських (Ассман, Аллен, Вілсон, Батлер, Менлі та ін.).

На основі огляду літератури створено певну програму дослідження давньоєгипетської теології як передфілософської традиції, яка може розглядатися як універсальна, тобто релевантна для будь-якої давньої традиції. Показано, що таке дослідження повинно ґрунтуватися на аналізі наступних смислових контекстів: 1. розгляді космогонічних давньоєгипетських уявлень як системи метафізичних питань; 2. аналізі уявлень про сутність бога-творця та способи творення ним світу через дослідження текстів, що описують космогонію та есхатологію; 3. виокремленні та інтерпретації основних концептів, що описують та структурують світобудову, як от – категорій часу-вічності (neheh та djet), що дають можливість описати онтологічні засади світосприйняття Давнього Єгипту; 4. описі уявлень про справедливість, світову гармонію та закон (maat) – як в соціальному, так і в метафізичному вимірі; 5. дослідженні етичних настанов в так званій «літературі премудрості» (sebayt), що дасть змогу описати екзистенційні засади людського існування в культурі Давнього Єгипту.

Ключові слова: **Давній Єгипет, передфілософія, спекулятивне мислення, міфологія, космогонія, есхатологія.**

Як цитувати: Зіборова, Д. (2023). Теологія Давнього Єгипту як передфілософія. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки»*, (68), 6-12. <https://doi.org/10.26565/2306-6687-2023-68-01>

In cites: Ziborova, D. (2023). Theology of Ancient Egypt as pre-philosophy. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Theory of Culture and Philosophy of Science*, (68), 6-12. <https://doi.org/10.26565/2306-6687-2023-68-01> [In Ukrainian]

Проблема генезису філософії в історії цієї дисципліни посідає особливе місце, бо відкриває можливість глибшого розуміння самого витoku думки, але при цьому вона пов'язана з цілою низкою викликів для дослідника – починаючи від надто широкого матеріалу для опанування, і закінчуючи складнощами з датуванням давніх текстів. Але головна складність полягає у визначенні критеріїв, які дадуть змогу встановити, що саме в стародавніх текстах ми можемо вважати власне передфілософською традицією, та як можна описати основні методологічні засади подібного аналізу.

Мета даної статті: обговорення основних можливих підходів і методологічних засад у розгляді давньоєгипетської теології як передфілософської традиції. Для цього головними завданнями будуть:

1. аналіз наявної літератури у двох напрямках – по-перше, досліджень, що вивчають передфілософські традиції на Сході, по-друге, роботи, що присвячені виокремленню передфілософських, чи суто філософських тенденцій саме в теології Давнього Єгипту;

2. виокремлення основних напрямків, категорій, та корпусів текстів, що мають бути включені в опис.

Аналізуючи саме єгипетську традицію, ми маємо надію на конструювання певних універсальних принципів, які можна застосувати до аналізу передфілософських традицій інших стародавніх культур.

Передфілософська традиція охоплює значний часовий період, що простягається від виникнення перших письмових культур на стародавньому Близькому Сході до початку власне філософської традиції. Можна визначити передфілософію як такий етап розвитку свідомості, коли всі основні категорії думки вже віднайдені, але не осмислені абстрактно, а виражені через символи та метафори, властиві міфопоетичній традиції. Можна також зазначити, що ритуал і міф пов'язані один з одним як дія та слово, що її інтерпретує, і є формами осмислення реальності, а отже - зародження передфілософських елементів.

Традиційно пошук засад філософського мислення здійснювався в традиціях Стародавньої Греції, а також Індії та Китаю, де згодом і зародилася власне філософія, і цей підхід тривалий час сприймався як певним чином очевидний. Але після появи вкрай значущої роботи Г. Франкфорта та ін. «Напередодні філософії. Інтелектуальні пошуки давньої людини», [Frankfort, 1949], що розглядає зародження спекулятивної думки на Стародавньому Сході - передусім у Месопотамії та Єгипті, межі поля пошуку витоків філософської думки значно розширилися.

Зараз вже цілком очевидно, що напередодні виникнення філософського дискурсу існувала передфілософія, як особлива форма духовної культури, що й стала перехідною формою між міфологією і власне філософією. До того ж передфілософією можна називати й той інтелектуально-духовний контекст, в якому формувалося та визрівало спекулятивне мислення. Попри свою фундаментальну роль, передфілософія залишається ще недостатньо описаною і у світовій, і особливо у вітчизняній традиції.

Із дослідників, які приділяли увагу саме переходу між міфологічним і власне філософським способом опису світу, можна назвати М. Веста, Ф. Корнфорда, М. Бернала, В. Буркерта.

Мартін Вест у праці, присвяченій східним витокам ранньої грецької філософії, виявляє початок думки греків у сиро-фінікійській традиції, показуючи, що вона, в свою чергу, черпає образи та ідеї з шумеро-вавилонської традиції Месопотамії та, водночас, зі Стародавнього Єгипту [West, 1971, p. 34-37].

Френсіс Макдональд Корнфорд, вивчаючи перехід від релігії до філософії, знаходить витoki західної спекулятивної думки в міфологічній традиції, показуючи, що між ними немає різкого розриву, і що «способи мислення, які досягають ясного визначення та експліцитного ствердження у філософії, вже були імпліцитно закладені в нерациональних інтуїціях міфології» [Cornford, 1957, p. V].

Бурхливі дискусії викликала праця Мартіна Бернала, що показала єгипетське та західносемітське коріння грецької цивілізації, оскільки вона була присвячена критиці традиційної європейської науки, через її нехтування культурними впливами півдня та сходу [Bernal, 1987]. Після цієї публікації дедалі частіше можна натрапити на порівняння ідей міфології, зокрема східної, з інтелектуальними конструкціями грецької традиції – як соціальними, так і філософськими, з метою виявлення їхнього органічного зв'язку.

Вальтер Буркерт, продовжуючи дану тему, створює дослідження про вплив вавилонської, давньоєгипетської та перської культур як на грецьку літературу, так і на філософію, зазначаючи при цьому, що східне коріння грецької філософії прослідковував ще Арістотель у своїй праці *Peri philosophias* («Про філософію»), а його учні згодом обговорювали так звану *barbaros philosophia*, маючи на увазі єгипетську, халдейську, зороастрійську та єврейську традиції [Burkert, 2004, p. 50].

Як бачимо, ці дослідники здебільшого зосереджені на витоків саме грецької традиції

філософії. Тобто, власне матеріал східних культур розглядається ними з метою простежити їхній вплив на європейську традицію, яка й залишається головним фокусом цих досліджень.

Література, присвячена опису передфілософських категорій і процесів становлення спекулятивної думки безпосередньо в Стародавньому Єгипті, не з метою порівняння його з європейською традицією, ще менш обширна, оскільки вимагає глибокого знання як єгипетського матеріалу, так і філософських та культурологічних категорій, що сильно звужує коло можливих дослідників. Серед значних робіт слід назвати книги Я. Ассмана, Дж. Аллена, Дж. Вілсона, Е. П. Батлер і Б. Менлі.

Видатний німецький єгиптолог і філософ Ян Ассман у своїх численних працях про світогляд і релігію Стародавнього Єгипту описує цю культуру в термінах західної філософії, виокремлюючи та досліджуючи основні категорії єгипетської думки. Після багаторічного дослідження, перекладу та видання єгипетських релігійних текстів він перейшов до праць, присвячених осмисленню процесів становлення та зміни основних структур духовного досвіду в культурі, вписуючи при цьому єгипетську традицію в поле світового теологічного дискурсу. Насамперед слід згадати його працю «Єгипет: теологія і благочестя ранньої цивілізації» [Assmann, 1984], де автор описав давньоєгипетську релігію як структуру певних понять і відносин між ними в їхній еволюції. При цьому автор запровадив терміни «експліцитна» та «імпліцитна» теологія, які визначають процеси динаміки в релігійному дискурсі

Важливою для експлікації основних категорій давньоєгипетської культури є фундаментальна монографія Ассмана, «Маат: праведність і безсмертя в Давньому Єгипті» [Assmann, 1990], присвячена єгипетському поняттю *maat*, яке перекладається як «правда, істина, порядок, гармонія». У цій роботі авторка показує центральність категорії *maat* не тільки для теологічного дискурсу, а й для соціальної проблематики, демонструючи, як у зазначеній категорії пов'язуються два ці смислові поля. Цікаво, що підґрунтям для аналізу в описуваній роботі є концепції «осьового часу» К. Ясперса, та теорія дискурсу М. Фуко, тобто саме філософські методології. Нарешті серед найважливіших праць Ассмана слід згадати роботу «Культурна пам'ять: письмо, пам'ять про минуле та політична ідентичність у високих культурах давнини» [Assmann, 1992], яка присвячена порівняльному аналізу основних категорій різних східних культур, включно з Єгиптом, Ізраїлем та Грецією, з метою виокремлення загальних закономірностей функціонування пам'яті про минуле та впливу її на побудову культурної та політичної ідентичності. І це далеко не всі роботи Яна Ассмана, присвячені реконструкції передфілософського мислення Єгипту, але вже короткий їхній огляд дає змогу побачити складну конструкцію єгипетської традиції, яка має філософську проблематику і потребує саме філософського аналізу.

Робота Джеймса П. Аллена «Genesis in Egypt» [Allen, 1988] присвячена аналізу основних образів космогоній, з метою побачити за ними концепції, що властиві навіть не передфілософській, а власне філософській традиції, тобто спекулятивній думці. Показуючи, що до давньоєгипетської культури ми не можемо пред'явити вимоги неодмінного відокремлення релігії та філософії, а зобов'язані розглянути ті концепції, які пояснюють і структурують досвід людини саме в релігійній традиції, як філософські, Аллен зауважує: «Щоб оцінити істинний інтелектуальний зміст давньої думки, ми маємо зазирнути за образи в пошуках концепцій, які ці образи покликані передати» [Allen, 1988, р. IX].

Саме такий шлях – за ірраціональними образами побачити концепції, нам і належить пройти, аналізуючи теологію Давнього Єгипту, тобто традицію осмислення релігійного контексту, що розвивається та змінюється в часі, на предмет виокремлення в ній основних напрямів спекулятивної думки.

Подібним шляхом слідує Дж. Вілсон. У вже згаданій книзі «Напередодні філософії» йому належить розділ про Єгипет, де він розглядає єгипетську релігійну традицію саме через основні категорії мислення, як породження роботи розуму в пошуках відповідей на фундаментальні питання. Такими напрямами мислення виявляються: «природа всесвіту», де розглянута проблематика цілком співставна з такою в грецьких натурфілософів, «функція держави» – де акцент зроблено на аналізі мислення про світовий порядок, відображеному в суспільному житті, та нарешті «цінність життя», з метою виокремлення етичного та аксіологічного аспектів, а також цілепокладання людського життя [Frankfort, 1949, pp. 39-102]

Е. П. Батлер в своєму есе, що присвячене аналізу пізньоантичного єгипетського тексту «Книга Тота» розглядає його саме як прояв спекулятивної думки, що розвивалась при цьому не тільки в рамках космогонії, а в душі «метафізики семіозису або виробництва знаків»

[Butler, 2013, p. 215], бо текст присвячений сакральній писемності, яка мислилась як знаки, що впливають на реальність. Автор розглядає матеріальний вимір тексту як певну докосмічну реальність, яку впорядковує акт писання.

Нарешті, не можна не згадати зовсім свіжу публікацію Біла Менлі «Найдавніша книга у світі. Філософія в епоху пірамід» [Manley, 2023], де автор аналізує так звану «літературу премудрості» Давнього Царства, як перше в історії людства записане міркування про основні етичні та екзистенційні категорії. Менлі порівнює досліджувані тексти з «Дао Де Цзін» Лао-Цзи та «Розмислами» Марка Аврелія, ставлячи їх в один ряд [Manly, 2023, p. 12]. При цьому цікаво, що дослідник навіть виокремлює в «Повчанні Птаххотепа» термін, що, як він вважає, відповідає грецькому уявленню про філософію «*merut nefret*», який автор перекладає як «любов до мудрості», [Manly, 2023, p. 10] хоча скоріше це «любов до блага», утім авторський переклад також можливий, зважаючи на багатозначність слова «*nefer*».

Нарешті, не можна оминати увагою ряд публікацій, де досліджується саме наявність раціонального компонента в традиції Давнього Єгипту [Megally, 1995], та витoki концептуального мислення людини цієї прадавньої цивілізації [Garven, 1993].

Таким чином, огляд наявних досліджень на тему передфілософської традиції в стародавньому Єгипті показує, що така може бути реконструйована шляхом:

- аналізу міфологічних і релігійних текстів,
- пошуку в них основних категорій думки,
- простежування розвитку і трансформації цих категорій.

Одним із найпомітніших компонентів передфілософської традиції Стародавнього Єгипту є міфологія і як хронологічно перша з найбільш ранніх форм духовної культури, і як той матеріал, на якому формується теологічна думка єгиптян. Міфотворчість стала основою для формування світосприйняття, втілившись спочатку в усній, а потім і в письмовій традиції. Міфологія тісно перепліталася з двома іншими компонентами передфілософії – етико-дидактичною традицією та основами наукових знань, такими як астрономія, математика, геометрія тощо. До того ж саме міфологія в час її письмової фіксації стає не тільки формою закріплення і розвитку певної інформації, що пояснює та структурує світ, але і намагається бути містком між ірраціональними образами і їх раціональним поясненням.

Створюючи певну програму-настанову для майбутніх кропітких досліджень, або радше, намічаючи шлях і підбираючи метод, можна сказати, що для оптики виявлення початків спекулятивного мислення особливий інтерес становлять міфи космогонічного змісту, де найповніше відбивається онтологічна проблематика давньоєгипетської думки. Саме тут проявляється не просто бажання людини пояснити нез'ясовне і побудувати якусь неспростовну «картину світу», а певного роду спекулятивна думка, що через розробку різноманітних категорій ставить перед собою мету систематизації хаотичного досвіду. За твердженням Франкфорта, тут ми й бачимо народження власне систематичного мислення. Він описує філософську сутність космогонії таким чином: «Спекулятивна думка намагається надати хаосу досвіду підґрунтя, щоб у ньому проявилися риси структури – порядок, зв'язність і сенс» [Frankfort, 1949, p. 3].

З огляду на довгий час існування традиції міфотворчості і письмової фіксації міфів в Давньому Єгипті, що налічує близько 3000 років, а також її постійний розвиток й поновлення, можна говорити про складну й багатогранну теологічну традицію. До того ж, як вірно зауважив Ян Ассман, у єгипетській традиції поява нового не означає смерть старого, а скоріше його переосмислення і вбудовування нового в актуальну систему уявлення, адже Єгипет це культура найглибшої пам'яті, яка нічого не забуває, але водночас вона породжує нове і примудряється знаходити усьому місце, і цей процес створює складну й різноманітну систему, так само складно впорядковану.

При аналізі єгипетських космогонічних текстів для виокремлення власне передфілософських моментів слід розглядати їх як пошук метафізичної гіпотези що дасть відповідь на хаос досвіду. І тоді важливими аспектами такого дослідження стануть:

1. Аналіз образу бога-творця і його задуму щодо творіння, як наприклад в видатній роботі Е. Хорнунга [Hornung, 1982]. Для цього космогонічний нарратив має бути проаналізовано разом з есхатологічним, адже саме «кінець світу»

дає найповніше уявлення про задуми творця, як певну цільову причину. Зіставлення космогоній з есхатологією, з одночасним аналізом розуміння сутності бога в цих текстах дадуть змогу реконструювати метафізичні компоненти передфілософії.

2. Дослідження способів творення світу, що не тождні в різних варіантах давньоєгипетських космогоній, з акцентом на лінгвістичний аналіз основних понять, що описують сам акт творення. Приміром, якщо в геліопольській версії космогонії ми стикаємося з єгипетським дієсловом *heper* – «з'явився, постав до буття», як стосовно появи бога-творця, так і стосовно створеного ним світу, то мемфіська версія космогонії описує передвічний задум та слово що створює, і й призводить до існування як богів, так і світу. Такі відмінності породжують суттєві нюанси мислення, і характеризують різні жрецькі школи та напрямки теологічної думки. Аналіз космогонічних текстів дозволяє реконструювати онтологічні аспекти передфілософської традиції Стародавнього Єгипту.

3. Аналіз категорій, що описують як порядок світу, так і процес становлення, тобто категорії часу і вічності. А точніше, поняття, які можуть бути описані як *час-вічність*, і удвох становлять картину повноти давньоєгипетської світобудови, оскільки відносяться до двох головних богів єгипетської релігії – Ра та Осірісу, та двох основних планів буття: поцейбічного – солярного часу-вічності «*neheh*» та потойбічного – осіричного часу-вічності «*djet*». [Зіборова, 2021a], [Зіборова, 2021b]. Ці категорії мисляться як дві частини існування і два модули розгортання реальності – у нашому, земному світі і в потойбічному просторі Дуату. Варто зазначити, що цій темі приділяв увагу і Ян Ассман, якому належить найбільш впливова праця про категорії часу-вічності в Давньому Єгипті [Assmann, 1975].

4. Відношення сакрального порядку до порядку суспільного, політичного. Тут важливою категорією є Маат, яку Я. Ассман визначає як «Істина-Справедливість-Порядок». Причому ця категорія тісно пов'язана з космогонією, адже вперше Маат проявляється саме в момент творення, і з політичною філософією, адже влада будується саме на необхідності продовження та підтримання цього чинного божественного порядку на землі Єгипту постаттю царя, який очолює державу. Таким чином, концепція Маат є певним інтегративним принципом світобудови, що забезпечує її гармонію і на сакральному, і на профанному рівнях.

5. І нарешті, важливою складовою реконструкції категорій мислення буде аналіз етичних і ціннісних складових давньоєгипетських текстів. Тобто тих текстів, де у фокусі спекулятивного мислення перебуває людина – її сутність, проблеми, цінності та доля. Насамперед це «література мудрості», так звані «*sebayt*» – жанр «повчань», як-от «Повчання Птаххотепа» та «Повчання Кагемні», де відбувається побудова універсальної етичної програми, та ставиться питання про сенс і призначення життя людини, а також власне релігійні тексти, де етичні настанови вписано у контекст уже не житейської мудрості, а теологічного дискурсу.

У такий спосіб буде можливо реконструювати основну конфігурацію передфілософії Стародавнього Єгипту на основі аналізу його релігійних і літературних текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зіборова Д. (2021) Подвійна вічність: бінарність світу давніх єгиптян. Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матер. міжнар. наук. конф. (18–19 листопада 2021 р.) / Під ред. проф. В. М. Шейка та ін. Харків: ХДАК, 2021. С. 394-395.
2. Зіборова Д. А. (2021) Час-вічність: давньоєгипетська темпоральна концепція в контексті античної філософії. Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Вип. 2. Збірник наукових статей / Під редакцією М. О. Тарасенка. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. С. 79-89.
3. Allen J. P. (1988) *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. New Haven: Yale University Press, 114 p.
4. Assmann J. (1984) *Ägypten: Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. – Stuttgart: Urban-Bücherei, 287 p.
5. Assmann J. (1992) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag C. H. Beck, 352 p.
6. Assmann J. (1990) *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Agypten*. München: Verlag C. H. Beck, 319 p.

7. Assmann J. (1975) *Zeit und Ewigkeit im alten Agypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit.* Heidelberg: Winter, 71 p.
8. Bernal M. (1987) *Black Athena. Vol. I: The fabrication of ancient Greece, 1785 –1985.* New Brunswick: Rutgers University Press, 626 p.
9. Butler E. P. (2013) *Opening the Way of Writing: Semiotic Metaphysics in the Book of Thoth. Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaeism and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson,* Leiden: Brill, pp. 215-247.
10. Burkert W. (2004) *Babylon, Memphis, Persepolis: eastern contexts of Greek culture.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 178 p.
11. Cornford F. M. (1957) *From Religion to Philosophy. A Study in the Origins of Western Speculation.* New York: Harper Torchbooks, 276 p.
12. Frankfort H. and H.A., Wilson J. A., Jacobsen T. (1949) *Before Philosophy: The Intellectual Adventure of Ancient Man* Baltimore: Penguin Books, 275 p.
13. Garven K. M. (1993) *Causal Origins of Egyptian Conceptual Thinking,* BACE, 4, pp.7-16
14. Hornung E. (1982) *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many,* trans. J. Baines, London: Routledge, 296 p.
15. Manley B. (2023) *The Oldest Book in the World: Philosophy in the Age of the Pyramids* London: Thames & Hudson Ltd. 288 p
16. Megally M. (1995) *Remarques épistémologiques à propos des approches au problème di rationnel égyptien. Chronique d'Égypte,*70, pp. 84-98
17. West M. L. (1971) *Early Greek Philosophy and the Orient.* London: Oxford University Press. 275 p.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2023

Стаття рекомендована до друку 25.10.2023

Daria A. Ziborova, PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq. 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0997-9388>

THEOLOGY OF ANCIENT EGYPT AS PRE-PHILOSOPHY

The article is devoted to the problem of genesis the philosophical tradition from pre-philosophical components using the example of Ancient Egyptian theology. The author poses the question of criteria - how and on what basis it is possible to identify elements of speculative thinking in religious and mythological texts of ancient cultures. The approaches to the definition of pre-philosophy, its separation from the mythological tradition, and the rational and irrational components in it are discussed. The connection between abstract and mytho-poetic description and expression of reality is considered.

The article contains a review of academic sources that, firstly, consider the influence of the pre-philosophical component of Eastern cultures on the genesis of ancient Greek philosophy (Frankfort, West, Cornford, Bernal, Burkert), and, secondly, analyze religious and mythological representations in the texts of Ancient Egypt as certain explanatory sense constructions that have features of philosophical or pre-philosophical (Assmann, Allen, Wilson, Butler, Manley, etc.).

Based on the literature review, a specific program for the study of ancient Egyptian theology as a pre-philosophical tradition, which can be regarded as universal, i.e., relevant to any ancient tradition, has been created. It is shown that such research should be based on the following semantic contexts analysis: 1. consideration of cosmogonic ancient Egyptian beliefs as a system of metaphysical questions; 2. analysis of the ideas about the essence of the god-creator and the ways of creating the world by him through the research of the texts describing cosmogony and eschatology; 3. identification and interpretation of the main concepts describing and structuring the universe, such as the categories of time-eternity (neheh and djet), which make possible to describe the ontological worldview foundations of the Ancient Egyptians; 4. description of the ideas of justice, world harmony and law (maat) - both in the social and metaphysical dimensions; 5. study of ethical guidelines in the so-called "literature of wisdom" (sebayt), which will allow to describe the existential foundations of human existence in the culture of Ancient Egypt.

Keywords: **Ancient Egypt, pre-philosophy, speculative thinking, mythology, cosmogony, eschatology.**

REFERENCES

1. Ziborova, D. (2021) "Double Eternity: The Binary World of the Ancient Egyptians." *Culturology and Social Communications: Innovative Development Strategies: Materials of the International Scientific Conference (November 18–19, 2021)* / Edited by Prof. V. M. Sheiko et al. Kharkiv: KhDAK, 2021, pp. 394–395. (in Ukrainian)
2. Ziborova, D. A. (2021) "Time-Eternity: The Ancient Egyptian Temporal Concept in the Context of Ancient Philosophy." *Pre-Islamic Near East: History, Religion, Culture. Issue 2. Collection of Scientific Articles* / Edited by M. O. Tarasenko. Kyiv: A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine, 2021, pp. 79–89. (in Ukrainian)
3. Allen J. P. (1988) *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. New Haven: Yale University Press, 114 p. (In English)
4. Assmann J. (1984) *Ägypten: Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. – Stuttgart: Urban-Bücherei. 287 p. (In English)
5. Assmann J. (1992) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag C. H. Beck. 352 p. (In English)
6. Assmann J. (1990) *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Agypten*. München: Verlag C. H. Beck. 319 p (In English)
7. Assmann J. (1975) *Zeit und Ewigkeit im alten Agypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit*. Heidelberg: Winter. 71 p. (In English)
8. Bernal M. (1987) *Black Athena. Vol. I: The fabrication of ancient Greece, 1785 –1985*. New Brunswick: Rutgers University Press. 626 p. (In English)
9. Butler E. P. (2013) *Opening the Way of Writing: Semiotic Metaphysics in the Book of Thoth. Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaeism and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson*, Leiden: Brill, pp. 215-247. (In English)
10. Burkert W. (2004.) *Babylon, Memphis, Persepolis: eastern contexts of Greek culture*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 178 p. (In English)
11. Cornford F.M. (1957) *From Religion to Philosophy. A Study in the Origins of Western Speculation*. New York: Harper Torchbooks, 276 p. (In English)
12. Frankfort H. and H.A, Wilson J. A., Jacobsen T. (1949) *Before Philosophy: The Intellectual Adventure of Ancient Man* Baltimore: Penguin Books, 275 p. (In English)
13. Garven K. M. (1993) *Causal Origins of Egyptian Conceptual Thinking*, BACE, 4, pp.7-16 (In English)
14. Hornung, E. (1982) *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, trans. J. Baines, London: Routledge. 296 p. (In English)
15. Manley B. (2023) *The Oldest Book in the World: Philosophy in the Age of the Pyramids* London: Thames & Hudson Ltd. 288 p (In English)
16. Megally M. (1995) *Remarques épistémologiques à propos des approches au problème di rationnel égyptien. Chronique d'Égypte*, 70, pp. 84-98 (In English)
17. West M. L. (1971) *Early Greek Philosophy and the Orient*. London: Oxford University Press. 275 p. (In English)

The article was received by the editors 09.08.2023

The article is recommended for printing 25.10.2023